

ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΡΟΜΑΖΟΣ

(1915 - 1983)

ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

(1905 - 1984)

ΦΟΥΛΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ

(1906 - 1984)

ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ

(1917 - 1984)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1986

ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΡΟΜΑΖΟΣ ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

ΦΟΥΛΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ

ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΡΟΜΑΖΟΣ

(1915 - 1983)

ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

(1905 - 1984)

ΦΟΥΛΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ

(1906 - 1984)

ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ

(1917 - 1984)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1986

«ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ»

Τὴ Δευτέρα 29 Ἀπριλίου 1985, στίς 8 τὸ βράδυ, στὸ «Ἀμφι-θέατρο» τοῦ Σπύρου Α. Εὐαγγελάτου (᾽Αδριανοῦ 101, Πλάκα), τιμήθηκε ἡ μνήμη τεσσάρων μελῶν τῆς Ἑταιρείας Συγγραφέων πὸν χάθηκαν κατὰ τὴ διετία 1983-84: τοῦ Στάθη Δρομάζου, τοῦ ᾽Ασημάκη Πανσέληνου, τῆς Φούλας Χατζιδάκη καὶ τοῦ Νίκου Καρύδη. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους μίλησαν, ἀντίστοιχα, τὰ μέλη μας Κώστας Γεωργουσόπουλος, Κώστας Κουλουφάκος, ᾽Αλέξανδρος ᾽Αργυρίου καὶ Μάριος Πλωρίτης. Οἱ ὁμιλίες τους δημοσιεύονται στὸ ἀναμνηστικὸ αὐτὸ φυλλάδιο.

᾽Απομένει τὸ χρέος μας γιὰ τὰ τρία μέλη πὸν χάθηκαν τὸ 1985: τὸ Γιώργο Ἰωάννου, τὸν ᾽Αθω Δημουλὰ καὶ τὸ Νίκο ᾽Εγγονόπουλο.

ΣΤΑΘΗΣ ΔΡΟΜΑΖΟΣ

του

ΚΩΣΤΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Όταν πριν από δυο χρόνια και τουλάχιστον σε ένα βάθος ενός χρόνου πριν από τη μοιραία στιγμή που χάσαμε το Στάθη Δρομάζο, πολύ συχνά βρισκόμαστε σε στενή συνεργασία σε κοινό τραπέζι, δεν μπορούσα ποτέ να φανταστώ ότι απόψε θα μιλούσα στη μακαριά του· γιατί, έως τη στιγμή που αϊφνίδια έφυγε από μᾶς, ήταν ένας άνθρωπος πάθους, ένας άνθρωπος ύψηλης ποιότητας πείσματος—ἄς μού τὸ ἐπιτρέψει ἡ σκιά του, ήταν ένας πεισματάρης άνθρωπος, και τὸ χαιρόταν ὁ νεότερος συναδελφός του αὐτὸ τὸ πείσμα, πολλές φορές τὸ καμάρωνε.

"Ἦξερα τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, ἤξερα τὴν ὀδυνηρή του ἱστορία. Εἶχαμε μεγαλώσει στὴ σκιά αὐτῆς τῆς γενιᾶς, εἶχαμε τρομάζει μπροστὰ στὶς εὐθύνες αὐτῆς τῆς γενιᾶς, κι εἶχαμε τρομάζει μπροστὰ στὰ τολμηρὰ τους σφάλματα." Ἦξερα τὸ δογματικὸ παρελθόν του, τὸ σκληρὸ δογματικὸ παρελθόν του, και ἤξερα τὴν τόλμη ποὺ εἶχε νὰ περάσει κάποια στιγμή στὴν ὄχθη τῆς ἡρεμίας και τῆς ἰσοροπίας, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ κοιτάζει τὸ παρελθόν με τιμιότητα, με σεβασμὸ και νὰ τὸ ἀναθεωρήσει.

"Ἦξερα και τὰ βιβλία του. Μοῦ 'κανε πάντα ἐντύ-

πωση ὁ τίτλος τοῦ πρώτου βιβλίου του, πού τὸ εἶχε δουλέψει σὲ σκληρὲς ὥρες ἀπομόνωσης: *Οἱ δεσμοὶ τοῦ Νεοελληνικοῦ "Ἔθνους μὲ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τὸ Βυζάντιο*. Ἀπὸ ἓναν μαρξιστὴ, ἀπομονωμένο στὴ φυλακὴ του, δουλεύεται ἡ ἔννοια τῆς ἐπαφῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ "Ἔθνους μὲ τὸ Βυζάντιο. Τολμηρὲς οἱ συγκρίσεις. Καὶ θὰ ἔλεγε κανένας ὅτι ἦτανε οἱ πυρῆνες, ἀργότερα, καὶ οἱ αἰτίες τῆς μετάστασής του — ἔστω καὶ ἄν, στὴν ἐποχὴ πού γράφονταν καὶ τυπώνονταν αὐτὰ τὰ ἔργα, προλογίζονταν ἀπὸ τοὺς πάπες, ἂν θέλετε, τῆς σκληρῆς γραμμῆς. "Ἢξερα καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του. "Ἢξερα τὴν τόλμη του σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ θεωρητικὴ θεατρικὴ γραφὴ ἦταν σπάνια στὴν Ἑλλάδα, νὰ τολμάει νὰ ὀνομάζει τὰ σαιξπηρικά του «ἐρμηνευτικὴ» καὶ «σκηνοθετικὴ» πρόταση. "Ἐνας ἄνθρωπος πού δὲν εἶχε πρακτικὴ παιδεία θεατρικὴ, τολμοῦσε, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού δὲν ὑπῆρχε παρελθὸν θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς γραφῆς στὸν τόπο, νὰ θεμελιώνει κάποιες ἀπόψεις γιὰ τὸ Σαίξπηρ.

"Ἢξερα καὶ τὰ ἀμφιλεγόμενα κείμενά του, στὴ θητεία πάνω σὲ ἰδεολογικὰ καὶ πολιτιστικὰ θέματα. "Ὅμως δὲν μποροῦσα, μέσα ἀπ' αὐτὰ τὰ κείμενα, νὰ ὑποψιασθῶ τὸ χαρακτῆρα πού γνώρισα, ἐγὼ τουλάχιστον, τὰ τελευταῖα τρία χρόνια. "Ἐναν ἀδαμάντινο χαρακτῆρα, ἓναν ἄνθρωπο βαθιᾶς πίστεως γιὰ τὸν ἄνθρωπο — ἴσως αὐτὴ του ἡ πίστη νὰ ἦταν ἀποτελε-

σμα τῆς προσωπικῆς του περιπέτειας. Κάθε στιγμή, κάθε θέση του πάνω και στά πιό καθημερινά προβλήματα, ξεκινούσε ἀπὸ μιὰ βιωμένη, θά 'λεγε κανένας, πρακτική. Ἦταν ἓνα βίωμα ζωῆς. Κάθε φορά πού μιλοῦσε γιὰ κάτι, εἶχες τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀντλοῦσε παρὰδειγμα ἀπὸ τὸν βίο του· δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ θεωρητικό. Ἡ πίστη του γιὰ τὸν ἄνθρωπο και ἡ πίστη του γιὰ τοὺς νέους ἀνθρώπους ἦταν συχνὰ μακική. Θαύμασα τὴν ἀνυποχώρητη θέση του πάνω σὲ προβλήματα ἡθους. Δὲν μπορούσε νὰ συγχωρήσει, ἰδιαίτερα στοὺς νέους, συμβιβασμούς.

Βρισκόμαστε μαζί σὲ κάποιες θέσεις πού συνεχῶς βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὰ σφυροκοπήματα τῆς εὐκολῆς κριτικῆς. Ἔπρεπε νὰ κωδικοποιήσουμε προσπάθειες σὲ κάποιες ἐπιτροπές, ἔπρεπε νὰ ἀμείψουμε ἀπόπειρες, ἔπρεπε νὰ διαβάσουμε σωστά προθέσεις, και, τὸ πιό σκληρό, ἔπρεπε νὰ ἐπιχορηγήσουμε προσπάθειες. Και αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἦταν ὁ μπούσουλὰς μας. "Ὅχι μόνο σὲ μένα πού ἤμουνα νεότερος, ἀλλὰ και σὲ ἄλλους, μεγαλύτερους του. Ἐγώ, θυμᾶμαι, ἔπιασα πολλὲς φορές τὸν ἑαυτό μου νὰ τὸν κοιτῶ στά μάτια, νὰ περιμένω ἐκείνη τὴν περιέργη ἀστραψιά πού εἶχε τὸ μάτι του, και καταλάβαινα ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὴν ἀντίδρασή του· και πάντα τὸ ἐπιχείρημά του ἦταν ἐπιχείρημα ἡθους. Μποροῦσε νὰ συγχωρήσει ὅποιαδήποτε πλημμέλεια, μποροῦσε νὰ συγχωρήσει ἐπιπολαιότητες

πάνω στὸ αἰσθητικὸ πρόβλημα, μποροῦσε νὰ συγχωρήσει ἀκόμα καὶ τὴν ἀγγραμματοσύνη. Δὲν μποροῦσε νὰ συγχωρήσει ποτὲ τὴν ἀσυνέπεια, δὲν μποροῦσε νὰ συγχωρήσει ποτὲ τὴν μπαγαποντιά, τὴν ἀπατεωνιά, καὶ ἴσως πιὸ πολὺ τὴ μικροαπατεωνιά. Αὐτὸ τὸν ἐνοχλοῦσε. Σχεδιάζε μεγάλο βίο, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς οἱ μικροπρέπειες κι ὁ μικρὸς βίος δὲν χωροῦσαν σ' αὐτὸ τὸ ὄραμα.

Δὲ θέλω ἀπόψε —τὸ χρωστάω σ' ἐκεῖνον, καὶ τὸ χρωστáει ἡ γενιά μου— μιὰ ἀνάλυση τοῦ ἔργου του. Ξέρω πόσο χάρηκε τὴν τελευταία του δουλειά, τὴ δουλειά πάνω στὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἡ τελευταία μας ἐπαφὴ ἦταν μιὰ ἐπαφὴ —θὰ ἴλεγε κανένας— ἐνὸς μικροκαβγᾶ.

Ἦξερα πόσο σημαντικὴ ἦταν αὐτὴ ἡ προσφορὰ του καὶ ἔσπευσα, παράλληλα μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ ἔργου του, νὰ βγῶ μὲ κάποιες ἐπιφυλλίδες ποὺ διερευνοῦσαν τὸ ἴδιο φαινόμενο παράλληλα, γιὰ νὰ προβάλω ἀκόμα καὶ τὸ ἔργο του. Ἀπὸ κακὴ ἴσως διατύπωση, δὲν ἐννοοῦσα αὐτὸ ποὺ ἐκεῖνος πίστεψε. Κάποια στιγμὴ διαπίστωνα κάπου ὅτι ἴσως ἔφτανε, στὸν Πλάτωνα ἰδιαιτέρα, μὲ προκατασκευασμένες ἀπόψεις. Τὸν εἶχε πειράξει πάρα πολὺ. Καὶ πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὸ ἔχω βαριά στὴ συνείδησή μου ποὺ δὲν μπόρεσα, ὅσο ζοῦσε, νὰ διορθώσω τουλάχιστον αὐτὴ τὴν παρεξήγηση. Μοῦ εἶπε: «Κάνεις λάθος· πέρασα τόσα πολλά, ὥστε νὰ μὴν ἔχω πιὰ προκαταλή-

φεις». Παρ' όλα αυτά, σεβαστή άποψη του ήτανε μια θέση, αν θέλετε, άρνητική για την πλατωνική αισθητική. Αυτό δέν είναι τó θέμα μας. Τó θέμα μας είναι ότi σε μια ήλικία πού καθέννας θά περιμενε την εύκολία από έναν άνθρωπο πού έφαγε τά μάτια του πάνω στα χειρόγραφα και τó αντιμόνιο, εκείνος καταπιάστηκε νά κάνει τó δυσκολότερο έργο τής ζωής του· κι ανεξάρτητα από την όποιαδήποτε σχέση πάνω στο αισθητικό πρόβλημα τó θεατρικό, ότi εξάντλησε τή βιβλιογραφία ένας ουσιαστικά μη ειδικός. Αυτή τή στιγμή τουλάχιστον, αν μπορούμε νά αναφέρουμε μια άρετή από την *Ποιητική* του 'Αριστοτέλη και από την Είσαγωγή του, είναι ότi είναι ένημερωμένος έως τó καλοκαίρι του 1982 σε ό,τι έχει γραφτεί πάνω σ' αυτό τó μεγάλο άμφιλεγόμενο κείμενο. Και μόνο γι' αυτό τó φορτίο τής γνώσης από έναν άνθρωπο πού δέν είχε καταπιαστεί με τέτοια μεθοδολογία ως τότε, νομίζω του χρωστάμε πάρα πολλά. 'Από κεϊ και πέρα, τó ότi αυτός ó μαρξιστής έφτασε κάποια στιγμή νά δει τήν *Ποιητική* του 'Αριστοτέλη από την αισθητική της, αν θέλετε, σκοπιά, και νά καταφάσκει κάθε τόσο στο αισθητικό έπιχείρημα τής θεωρίας του 'Αριστοτέλη και όχι στο κοινωνικό, είναι κάτι άλλο πού επίσης του τó χρωστάμε. Είναι ένα μεγάλο προχώρημα ένός ανθρώπου, ó όποιος στη ζωή του όλόκληρη τή θεωρητική δούλεψε μ' ένα εργαλείο.

Σήμερα, πέρα από τὰ προηγούμενα ἔργα του, ἔχουμε μεταθανάτια στὰ χέρια μας κι ἓνα παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ Δρομάζου. Συγκεντρώθηκαν σ' ἓνα τόμο πολυσέλιδο οἱ ἀναλύσεις του σὲ ὅλη τὴν παρακαταθήκη τοῦ ἀρχαίου δράματος, καὶ τῆς τραγωδίας καὶ τῆς κωμωδίας. "Ὅ,τι ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὰ ὀλοκληρωμένα δράματα τῶν τριῶν τραγικῶν καὶ τοῦ Ἀριστοφάνη σὲ κεῖνες τὶς περίφημες παιδαγωγικές, προεξαγγελτικές, θά'λεγα, ἐπιφυλλίδες του, στὴν *Αὐγή* παλαιότερα καὶ πρόσφατα στὴν *Καθημερινή*, συγκεντρώθηκε σ' ἓνα τόμο, καὶ ὑπάρχει ἓνα *corpus* μιᾶς εἰδικῆς βέβαια κοινωνιολογικῆς ἀνάγνωσης τοῦ ἀρχαίου δράματος καὶ μιᾶς παιδαγωγικῆς ματιᾶς πάνω σ' αὐτό. "Ἦτανε σπουδαῖος ἐκλαϊκευτῆς ὁ Στάθης Δρομάζος. "Ἦξερε νὰ σέβεται ἓνα κοινὸ ἄγνωστο καὶ πολυποίκιλο ὅπως εἶναι τὸ κοινὸ τῆς ἐφημερίδας καὶ προσπαθοῦσε νὰ ξαναβρεῖ κάθε φορὰ ἓνα σημεῖο φυγῆς, δηλαδὴ κάπου νὰ συναντήσῃ τὸν μέσο ἀναγνώστη του καὶ νὰ τὸν σεβαστεῖ καὶ νὰ τὸν ἀνεβάσει.

Δὲ θά'θελα νὰ σᾶς κουράσω περισσότερο. Σημασία ἔχει ὅτι ἀπόψε κάποιοι φίλοι του βρεθήκαμε ἐδῶ δυὸ χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του νὰ τὸν θυμηθοῦμε καὶ νὰ μακαρίσουμε τὸ βίο του· ἦταν ἓνας βίος ποὺ κατέφασκε στὴ ζωὴ, κατέφασκε στὶς ἀξίες τῆς ζωῆς — ἓνας βίος γεμάτος πόνο, ἓνας βίος κερδισμένου πόνου.

ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

του

ΚΩΣΤΑ ΚΟΥΛΟΥΦΑΚΟΥ

Αντίθετα από τον Στάθη Δρομάζο, για τον όποιο ο Κώστας Γεωργουσόπουλος εἶπε ὅτι ἦταν ἓνας ἄνθρωπος πάθους, ὁ Ἀσημάκης Πανσέληνος ἦταν ἓνας κατ' ἐξοχήν πράος ἄνθρωπος. Ἐνας ἄνθρωπος πού εἶχε κατακτήσει τὴ γαλήνη, καθὼς ἀντίκριζε τὴ ζωὴ. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν τὴν εἶχε κατακτήσει μόνο στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του, ὅπως ἔχει συμβεῖ μὲ τόσοις καὶ τόσοις ἄλλους.

Εἶχα τὴν εὐτυχία νὰ τὸν γνωρίσω τὸ 1941, τὸ καλοκαίρι, στὴ φυλακὴ τοῦ Ἀβέρωφ, ὅπου μᾶς εἶχαν κλείσει οἱ Ἴταλοί. Ἐμένα μὲ εἶχαν πιάσει στὶς 19 Ἰουλίου (ἤμουν τότε 17 χρόνων) καὶ μὲ εἶχαν στὴν ἀπομόνωση. Ὑστερα ἀπὸ καμιά δεκαριά ἡμέρες, ἔφεραν ἐκεῖ μιὰ συντροφιά ἀντιστασιακῶν, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν Ἀσημάκη τὸν Πανσέληνο, τὸν Κώστα τὸν Γιομπρέ, τὸν Χαράλαμπο τὸν Ψαρρό καὶ τὸν Σεραφεῖμ τὸν Μάξιμο.

Ἦμουν στὸ κελὶ 138, τὸν Ἀσημάκη τὸν ἐκλείσαν στὸ σχεδὸν πιὸ ἀκρινὸ κελί, τὸ 152, ἀν θυμᾶμαι καλά — ἡ πτέρυγα τῶν κελιῶν πού ἔβλεπε πρὸς τὴν Κυρίλλου Λουκάρεως ἔφτανε ὡς τὸν ἀριθμὸ 154.

Ἐκ τῶν παράθυρα τῶν κελιῶν ἐπικοινωνοῦσαμε. Ὁ Ἀσημάκης ἔχει περιγράψει αὐτὸ τὸ παράθυρο στὸ βιβλίον του *Μέρες ἀπ' τὴ ζωὴ μας*. Σκαρφαλώναμε, λοιπόν, ἔτσι πού τὸ στόμα μας νὰ βρῖσκεται κοντὰ στὰ κάγκελα τοῦ παραθύρου, γιὰ νὰ βγαίνει πιὸ καθαρὰ πρὸς τὰ ἔξω ἢ φωνή, καὶ μιλοῦσαμε οἱ κρατούμενοι ὁ ἓνας στὸν ἄλλον. Ἡ ὁμιλία ἔφτανε μέσο τοῦ διπλανοῦ στὸν παραπέρα, κι ἀπὸ κεῖ στὸν ἀκόμα πιὸ πέρα, κ.ο.κ. Μαθαίναμε ἔτσι τὰ ὀνόματα ὁ ἓνας τοῦ ἄλλου, μαθαίναμε γιατί μᾶς ἔχουν συλλάβει. Φυσικά, ἐπειδὴ ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἓνας καιρὸς ὅπου ἔπρεπε κανεὶς νὰ φυλάγεται — ἦταν ἀκόμα τὰ πρῶτα ξεκινήματα τῆς Ἀντίστασης, ὅπου οἱ ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι νιώθανε τὴν παρουσία τοῦ κατακτητῆ σὰν μιὰ προσωπικὴ τους ὑπόθεση, σὰν κάτι πού τοὺς ἔθιγε αὐτοὺς προσωπικά, καὶ τὸ διώξιμό του τὸ θεωροῦσαν ἐπίσης δική τους, προσωπικὴ τους ὑπόθεση, προσωπικό τους χρέος δηλαδή, εἶχαν ἀρχίσει, πολὺ προτοῦ δημιουργηθοῦνε ἐκεῖνες πού ἀργότερα ὀνομάστηκαν ἐπίσημες ὀργανώσεις, νὰ φτιάχνουν τοὺς ἀντιστασιακοὺς πυρῆνες. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ τὰ πράγματα λίγα μπορούσαμε νὰ ξεστομίσουμε τότε, φωνάζοντας μάλιστα μέσα ἀπὸ τὰ παράθυρα τῶν κελιῶν τῆς ἀπομόνωσης:

— Γιατί σ' ἔχουν ἐδῶ;

— Γιατί δὲ θέλω τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Ἴταλοὺς στὸν τόπο μας, ἦταν ἡ ἀπάντησις ἐνός.

— Γιατί σ' ἔχουν ἐδῶ;

Ἡ ἀπάντηση πού δόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀσημάκη Πανσέληνο, ὅπως ἤρθε περνώντας ἀπὸ δέκα διαφορετικὰ στόματα, ἦταν:

— Γιατὶ οἱ κατακτητὲς μισοῦνε τὴν ἀνθρωπιὰ, κι ἐμεῖς θέλουμε νὰ μείνουμε ἀνθρωποὶ.

Τὶς πρῶτες μέρες δὲν εἶχαμε μπορέσει νὰ ἐπικοινωνήσουμε, νὰ ἰδωθοῦμε ποιοὶ ἦμαστε. Κάποια μέρα ὅμως, ἓνας Ἴταλός (τὸν περιγράφει ὁ Πανσέληνος αὐτὸν τὸν Ἴταλό, πού τοῦ φάνηκε σὰν ἓνα χαμίμι ἀπ' τὴν Μπολόνια), ἓνας μαυριδερός, ἄγριος λοχίας, πού ἀναλάβαινε γιὰ μερικὲς μέρες νέα φρουρά — αὐτὸς λοιπὸν μᾶς ἄνοιξε τὶς πόρτες, μᾶς ἔβγαλε ὅλους μαζὶ στὸ διάδρομο· καὶ μάλιστα εἶπε:

— Κουβεντιάστε κιόλα!

Μονομιᾶς καταργήθηκε ὅχι πιά μόνο ἡ κλεισούρα ἀλλὰ ὀλόκληρη ἡ ἀπομόνωση γιὰ κάνα-δυὸ ὥρες. Αὐτὸ ἦταν κάτι πάρα πολὺ μεγάλο γιὰ μᾶς τοὺς κρατούμενους. Σκεφτεῖτε, εἶχα ὡς τότε περάσει εἰκοσι ἡμέρες, ὁ Πανσέληνος δέκα ἡμέρες, σὲ πλήρη ἀπομόνωση.

Μ' ἐκεῖνο τὸ ἄνοιγμα τῶν κελιῶν, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν δῶ γιὰ πρώτη φορὰ καὶ σὰν ἀνθρωπο με σάρκα καὶ ὀστά, καὶ φυσικὰ κουβεντιάσαμε.

Γιὰ νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, πιὸ πολὺ παρακολουθοῦσα τὴ συζήτησή του με τοὺς ἄλλους, καὶ ἐντύπωση μοῦ ἔκανε ἡ προσπάθειά του νὰ καταργήσει με τὸ

λόγο τῆ φυλακῆ, κουβεντιάζοντας γιὰ τὸν Ἀρετῖνο, γιὰ τὸν Βοκκάκιο... Μετὰ ἔπιασε νὰ μιλάει γιὰ Ἑλληνες λογοτέχνες, γιὰ τὸν Μυριβήλη, γιὰ τὸν Βάρναλη, γιὰ τὸν Πρωτοπάτση τὸ ζωγράφο καὶ γι' ἄλλους.

Δὲ θά 'θελα νὰ σᾶς ἀπασχολήσω ἐδῶ πάρα πολὺ μ' αὐτὰ τὰ ἀνεκδοτολογικά. Τὰ 'χει, ἄλλωστε, παρουσιάσει ἀρκετὰ καλὰ στὸ βιβλίο του *Μέρες ἀπ' τῆ ζωὴ μας*, πού τὸ διάβασα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1957 καὶ ὁμολογῶ ὅτι ἂν καὶ ὀρισμένα πράγματα ἐγὼ τὰ θυμόμουν κάπως διαφορετικά, κυριολεκτικὰ συγκινήθηκα, καθὼς ξανάζησα, μὲ ἀφορμὴ τὶς σελίδες του, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ.

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1945 ὁ Πανσέληνος εἶχε δημοσιεύσει μιὰ ποιητικὴ συλλογὴ μὲ τίτλο *Μέρες Ὁργῆς*. Καταλαβαίνετε μὲ πόσο ἐνδιαφέρον τὴν πῆρα, καθὼς, βλέποντάς τὴν στὴν προθήκη ἐνὸς βιβλιοπωλείου, ξαναθυμῆθηκα ἐκεῖνες τὶς μέρες τῆς κράτησῆς μας στὴ φυλακῆ. Πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὰ σατιρικά του ποιήματα πού ἔχουν περιληφθεῖ σ' ἐκείνη τὴ συλλογὴ, ἢ «Ἀγία Οἰκογένεια», λ.χ., ἢ τὸ «Δικαστήριο», ἦταν ἐκεῖνα πού περισσότερο μὲ ἐνθουσίασαν.

Ὁ Ἀσημάκης ὁ Πανσέληνος χαρακτηριζόταν ἀπὸ μιὰ στοχαστικὴ ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα σκωπτικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Ἐβλεπε μὲ κάποιο θυμοσοφικὸ πνεῦμα τὰ πάντα —καὶ τὸν ἑαυτό του μέσα σ' αὐτὰ τὰ πάντα— καὶ νομίζω ὅτι αὐτὸ τὸ

πνεῦμα πρέπει νὰ τὸ ὀφείλει καὶ στὴν πολιτιστικὴ παράδοση τῆς Μυτιλήνης, ὅπου, ἀπ' ὅ,τι τουλάχιστον ἔχω ἀκούσει, καὶ ὁ λαός, οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι κι ὄχι μόνον οἱ λόγιοι, περνᾶνε τὶς ἐλεύθερες ὥρες τους σκαρώνοντας μικροφάρσες ἢ πειράγματα ὁ ἓνας στὸν ἄλλον, μὲ στόχο ὄχι ἀπλῶς νὰ διασκεδάσουν ἀλλὰ καὶ μαζὶ νὰ διορθώσουν κάποια κατὰ τὴ γνώμη τους κακῶς κείμενα.

Λοιπόν, μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα γαλουχημένος κι ἔχοντας ἀφομοιώσει αὐτὴν τὴν παράδοση, μᾶς τὴ μεταδίδει στὰ βιβλία του, κυρίως τὰ πεζογραφικὰ.

Τὸ σημαντικὸ, κατὰ τὴν ἀποψή μου βέβαια, ἔργο του εἶναι τὸ αὐτοβιογραφικὸ βιβλίον *Τότε πὸν ζούσαμε*. Ἀλλὰ αὐτοβιογραφικὸς εἶναι ὁ χαρακτήρας καὶ τῶν ἄλλων βιβλίων του, πὸν θά 'πρεπε ἴσως νὰ τὰ ἀναφέρω ἐδῶ. Μετὰ τὶς *Μέρες Ὁργῆς* καὶ τὶς *Μέρες ἀπ' τὴ ζωὴ μας*, πὸν τὰ ἀνέφερα ἤδη, ὁ Ἀσημάκης μᾶς ἔδωσε τὸ ταξιδιωτικὸν *Στὴ Μόσχα μὲ τὰ νιάτα τοῦ κόσμου* (1962) (ὅπου πάλι τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο εἶναι πάρα πολὺ ἔντονο) καὶ τὴν ποιητικὴν συλλογὴν *Ταξίδια μὲ πολλοὺς ἀνέμους* (1964). Ἐπτὰ χρόνια ἀργότερα, δημοσίεψε τὴ συλλογὴν *Τὸ καφενεῖο τοῦ ἄλλου δρόμου* (1971). Ἀκολούθησαν: τὸ σημαντικὸν του βιβλίον *Τότε πὸν ζούσαμε* (1974), τὸ πεζογραφικὸν ἔργο *Νερά, χρώματα κι ἄλλα πολλὰ* (1977), καὶ πρόσφατα ἡ *Συνέντευξη μὲ τὸν ἑαυτὸν μου*, ὅπου πάλι, κοντὰ στὴν παρουσίαση τῶν σκέ-

ψεων, τῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν κρίσεων ποὺ διατυπώνει γιὰ τὴ ζωὴ γύρω μας, φροντίζει νὰ δώσει κι ἓνα στοιχεῖο ἑλαφρὰ σατιρικό ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἄλλους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴν αὐτοεξομολογητικὴ ποιήση, ἢ αὐτοβιογραφία εἶναι, κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὸ κατ' ἐξοχὴν ναρκισσιστικὸ εἶδος τῆς λογοτεχνίας. Ὁ λογοτέχνης, βιογραφώντας τὸν ἑαυτό του, δὲ θέλει νὰ παρουσιάσει τὰ βιώματά του, τὶς σκέψεις του, τὶς κρίσεις του μέσα ἀπὸ κάποια πλαστὰ πρόσωπα, ἀλλὰ φιλοδοξεῖ νὰ στήσῃ τὸ δικό του πρόσωπο, ὅπως εἶναι, μὲ τὸ ὄνομά του. Δὲν ξέρω γιατί, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διάθεση μοῦ θυμίζει τὸ ἀνάλογο ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Καβάφη:

...ὄχι κανέναν ἄλλον,
ἀλλὰ τὸν Λάνη, υἱὸ τοῦ Ραμετίχου, Ἀλεξανδρέα.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, λοιπόν, κι ὁ Πανσέληνος θέλει μέσα στὰ ἔργα του νὰ ἀθανατίσει τὸν Ἀσημάκη.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ναρκισσιστικὴ διάθεση, ποὺ θὰ ὑπῆρχε ἴσως μέσα στὶς ἀφορμὲς γιὰ τὸ γράψιμο, αὐτὸ τὸ αἶτημα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀθανασίας μέσα ἀπὸ τὸν γραπτὸ λόγο, τὸν προσωπικὸ καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του, αὐτὴ ἡ πρόθεση —καθὼς διαβάζει κανεὶς τὸ βιβλίον— σιγὰ σιγὰ ἀναιρεῖται, καὶ τὸ βιβλίον φανερώνεται στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι: μιὰ πλατιά τοιχογραφία, θὰ ἔ-

λεγα, πού άπεικονίζει ολοζώντανα και με τον πειστικότερο τρόπο μιάν εποχή. Τοιχογραφία άυθεντική, με την άυθεντικότητα τής ματιᾶς ενός ευαίσθητου και στοχαζόμενου ανθρώπου, ό όποιος ξέρει νά μιλάει όχι πιά για τον έαυτό του αλλά για τους άλλους και νά τους παρουσιάζει, με λίγες πινελιές βέβαια, αλλά άληθινούς, ζωντανούς. Ξέρει νά παρουσιάζει τις ιδέες και τις κινήσεις τών ιδεών και τις εξέλιξεις τών πραγμάτων στη χώρα μας, είτε πνευματικά είτε πολιτικά είτε έθνικά είναι αυτά, μ' έναν τρόπο πού κυριολεκτικά σέ κάνει νά τᾶ ξαναζεις.

Χρωστάω στον Άσημάκη τον Πανσέληνο, και ιδιαίτερα στο βιβλίο του *Τότε πού ζούσαμε*, αυτή τή ζωηρή βίωση τής Ιστορίας και, αν θέλετε, τήν έπαφή τή ζεστή με άνθρωπος και με πράγματα.

Είχα τήν εύτυχία νά συναντηθοῦμε αρκετές φορές στη διάρκεια τών πολιτικῶν άγώνων τής τελευταίας τριακονταετίας και είχα τήν τιμή νά με λογαριάζει ανάμεσα στους φίλους του. Τόν θυμάμαι με πάρα πολλή συγκίνηση. Και θαρρῶ πώς τον ξανακούω νά λέει:

«Ζοῦμε με τους φίλους μας. Όταν οί φίλοι μας φεύγουν, παύουμε νά ζοῦμε. Θυμώνω όταν πεθαίνουν οί φίλοι μου».

Λυπάμαι, όλοι μας λυπόμαστε, πού φεύγουν οί φίλοι μας. Λυπηθήκαμε πού έφυγε ό Πανσέληνος,

ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ

ἀλλὰ δὲν θυμώσαμε. Γιατὶ μᾶς ἄφησε μιὰ παρου-
σία πὸν δὲν εἶναι μόνο για μᾶς. Θά'ναι καὶ για τὶς
κατοπινὲς γενιές. Δὲν ἔφυγε λοιπόν. Κι ἔτσι δὲ χρει-
άζεται νὰ θυμώσουμε μαζί του. Θὰ τὸν θυμόμαστε.
Καὶ θὰ τὸν «ζοῦμε».

ΦΟΥΛΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ

του

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Η Φούλα Χατζιδάκη πέθανε λίγες μέρες πριν από τὰ γενέθλιά της και δὲν πρόφτασε νὰ ξαναμαζέψει μερικούς παλιούς και νέους φίλους νὰ τὰ γιορτάσουν. Στὰ 78 χρόνια ποὺ ἔζησε εἶχε μείνει ἕξι χρόνια ἐξόριστη (1936-1941), τὰ τέσσερα χρόνια τῆς κατοχῆς-ἀντίστασης παράνομη, και εἴκοσι χρόνια σὲ ἀναγκαστικὴ ἐξορία στὶς ἀνατολικὲς χῶρες. Φαντάζομαι ὅτι συμφωνεῖτε πὼς τριάντα χρόνια ἡμιαργία στὴ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου δὲν εἶναι λίγα. Καὶ θὰ συμφωνεῖτε ἐπίσης ὅτι τόσο μεγάλη ἀπώλεια δραστηριότητος μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀπὸ τίς πνευματικὲς δυνατότητές της εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουμε μόνο σπαράγματα. Ὅπως ἔλεγε ὁ Δημόκριτος, βίος ἀνεόρταστος μακρὰ ὁδὸς ἀπανδόκευτος. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἀπανδόκευτος εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς χαμένες λέξεις στὴ μνήμη μας, ἄς θυμίσω ὅτι σημαίνει: ὁ χωρὶς πανδοχεῖο, χωρὶς κατάλυμα γιὰ ἀνάπαυση. Μὲ μητέρα Δανέζα και πατέρα τὸν καθηγητὴ τῶν Μαθηματικῶν στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Νικόλαο Χατζιδάκη, εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔζησε τὰ πρῶτα της χρόνια μέσα σὲ πνευματικὸ περιβάλλον. Ἐξάλλου, ἡ οἰκογενειακὴ πα-

ράδοση από την πλευρά του πατέρα της υπήρξε σημαντική. Γενάρχης, ο παππούς της Ίωάννης Χατζιδάκης, ο μαθηματικός, πρώτος στην οικογενειακή σειρά καθηγητής των Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ο γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζιδάκης, θεῖος της. Πατέρας και θεῖος της, στά μαχαίρια για τὸ γλωσσικό. Ἐφτασαν ὡς τὸ σημεῖο νὰ διαφοροποιοῦν ὀρθογραφικὰ τὸ ἐπίθετό τους. Ὁ γλωσσολόγος ἔγραφε και ὑποστήριζε τὸ Χατζιδάκις με *ι* και *ι*. Ὁ πατέρας της (πού ἔγραφε και μετάφραζε ποιήματα με τὸ ψευδώνυμο Ζέφυρος Βραδινός), υἱοθετοῦσε τὸ πρώτο *ι* ἀλλὰ ἐπέμενε στὸ η τῆς κατάληξης.

Συνεπῶς, τὸ περιβάλλον και ἡ παράδοση συντέλεσαν ὥστε ἡ Φούλα νὰ ἀποκτήσει μιὰ πλατιά μόρφωση, και εὐρεῖες γλωσσικὲς γνώσεις: γερμανικά, γαλλικά, ἀγγλικά, δανέζικα (ἀπὸ τὴ μητέρα της) και ἀρκετὲς γνώσεις ἀπὸ ἰταλικά, ρωσικά και οὐγγαρέζικα (εἶχε μείνει ἀρκετὰ χρόνια στὴ Βουδαπέστη.)

Κατὰ τὴν ὁμολογία τῆς Φούλας, ὁ πατέρας της ἦταν καταπιεστικός τύπος. Κ α τ α π ί ε ζ ε ἰδιαίτερα τὴ γυναίκα του και τὰ δύο παιδιά του (ἡ Φούλα εἶχε ἕναν ἀδελφὸ πού σπούδασε φυσικός και πέθανε τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ ἐκείνη) με τὴν παθολογικὴ μικροβιοφοβία του. Κλίμα ἐποχῆς μετὰ τὸν Παστέρ, πού πρέπει νὰ ἔζησαν τότε πολλὲς οἰκογένειες.

νεις. Ἀναλογιστεῖτε τὰ γάντια πού φοροῦσε ὁ Μαρσέλ Προύστ. Δὲν ἔχω στοιχεῖα καὶ δὲν θέλω νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἡ ἄρνηση τοῦ πατέρα ὀδήγησε τὴ Φούλα στὸν κομμουνισμό. Πιστεύοντας στὰ πολλαπλὰ αἴτια τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ συνέντρεξαν περισσότεροι ἀπὸ ἕνας λόγοι.

Τὸ μᾶλλον βέβαιο εἶναι ὅτι τουλάχιστον στὰ 25 τῆς χρόνια δουλεύει ὡς ἐξωκομματική, ἀλλὰ μὲ κομματικὴ ἔγκριση, στοὺς *Πρωτοπόρους*. Εἶναι βοηθὸς τοῦ Πέτρου Πικροῦ. Τὴ στέλνει νὰ ἀποσπάσει κείμενα ἀπὸ τὸν Γληνὸ καὶ τὸν Βάρναλη. Μὲ τὸν κυνισμό του, ὁ Πικρὸς τῆς λέει: «Πήγαινε νὰ τοὺς πάρεις συνεργασία καὶ φρόντισε νὰ μὴ σοῦ δώσουν, γιὰ νὰ τοὺς ξεσκεπάσουμε». Θυμᾶμαι τὴν ἀγανάκτηση πού διατηροῦσε, ὅταν μοῦ τὸ ἔλεγε, σαράντα χρόνια μετὰ.

Στὸν πρῶτο καὶ μοναδικὸ τόμο τῶν *Πρωτοπόρων* δὲν βρίσκουμε ἐνυπόγραφη συνεργασία τῆς. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ὑπάρχει ἀνυπόγραφη μεταφραστικὴ τῆς δουλειά. Προσπάθησα νὰ τὴν πείσω νὰ γράψει τουλάχιστον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν *Πρωτοπόρων* καὶ *Νέων Πρωτοπόρων*. Ἀρνήσιον, ἀρχικὰ λέγοντας ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐμπιστευτεῖ στὴ μνήμη τῆς καὶ πὼς φοβᾶται μήπως ἀλλοιώσει τὴν πραγματικότητά. Νὰ ἦταν ὅμως μόνο αὐτὸς ὁ λόγος; Ἡ μήπως ὑπόβηκε ὁ φόβος τῆς ὅτι θὰ ἔκανε κακὸ στὸ κίνημα βγάζοντας καὶ μερικὰ ἄπλυτα, πού

κάποια από αυτά τολμοῦσε ιδιωτικά νὰ μᾶς τὰ ἐξομολογεῖται;

“Ὅταν βγαίνουν οἱ *Νέοι Πρωτοπόροι* (μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πικροῦ), ἡ Φούλα βρίσκεται μέσα στὴ συντακτικὴ τους ἐπιτροπὴ καὶ φαίνεται νὰ παίξει τὸν κύριο (κομματικὸ) ρόλο. Δουλεῦει ἐπαγγελματικὰ στὸ Κόμμα, χωρὶς χρηματικὴ ἀμοιβή, ποὺ τὴν ἀρνεῖται. Ζεῖ ἀπὸ τὰ χρήματα τοῦ πατέρα της, καὶ πιθανῶς κἀνοντας ιδιωτικὰ μαθήματα. Τὸ ὅτι ὁμως δὲν χρηματίζεται ἀπὸ τὸ Κόμμα, μὲ δική της θέληση, δείχνει τὴν τάση ἀνεξαρτησίας ποὺ θέλει νὰ κρατήσῃ. Τὸ νὰ κρατήσῃ βεβαίως τὴν ἀνεξαρτησία της, ὄχι ιδιωτικὰ ἀλλὰ δημόσια, ἦταν μιὰ πλάνη της, ἀπέναντι σὲ μιὰ πραγματικότητά ποὺ ἀπέκλειε τέτοιες πολυτέλειες. Πῶς θὰ χῶνευε κανεὶς τὶς βαρβαρότητες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία. Κάποτε τὴ συνάντησε ὁ Νίκος Ζαχαριάδης, γιὰ νὰ τῆς πεῖ ὅτι θὰ ἔρθει ὡς κομματικὸς ὑπεύθυνος στοὺς *Νέους Πρωτοπόρους* ἕνας δικηγόρος, ὁ Γ. Κωνσταντινίδης (ψευδώνυμο Ἀσημίδης) ποὺ εἶχε σπουδάσει μαζὶ μὲ τὸν Ζαχαριάδη στὴ Μόσχα, στὴ Σχολὴ Ἀνατολικῶν Χωρῶν. Καὶ ἐνῶ περίμενε τὸν Ἀσημίδη, τρεῖς τέσσερις μέρες ἔπειτα διάβαζε στὸν *Ριζοσπάστη* τὴ διαγραφὴ του καὶ τὸν στιγματισμὸ του ὡς πράκτορα τοῦ ταξικοῦ ἐχθροῦ. Τί σημαίνει γιὰ ἕναν ἄνθρωπο μὲ καλὴ παιδεία καὶ πολλὴ εὐαισθησία νὰ βάζεται ταχυδακτυ-

λουργικά μέσα σὲ λίγες μέρες κάποιος ἀπὸ κόκκινος μαῦρος, εἶναι κι αὐτὸ μιὰ ἄλλη ἱστορία. Πάνω σὲ αὐτὴ τὴν κομματικὴ (κατ' εὐφημισμὸν) ἠθικὴ ἢ Φούλα Χατζιδάκη ἔσπασε πολλὲς φορές τὰ μοῦτρα της. Καὶ ὁ τότε ἄντρας της, ὁ δικηγόρος Μιλτιάδης Πορφυρογένης, μέλος τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου (κάποιοι ἐκεῖ μέσα ἔπρεπε νὰ ξέρουν καὶ μερικὰ γράμματα), τὴν ἐπανέφερε συχνὰ στὴν (κομματικὴ) πραγματικότητα. Βεβαίως ὁ Ναζισμὸς ἀποτελοῦσε ἤδη ἓναν ὄρατὸ κίνδυνο. Ἔτσι ὁ ἀγγελικὸς σκοπὸς ἀγίαζε τὰ διαβολικὰ μέσα.

Ἄλλοι νομίζουν ὅτι ἔχουμε ξεφύγει ἀπ' αὐτὸν τὸν ἠθικὸ κανόνα, εἶναι βαθιὰ νυχτωμένος. Ἄλλοι νομίζουν ὅτι μὲ τέτοια ἠθικὴ ἠθικοποιοῦνται οἱ ἠθικοποιοί, θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐξηγήσει γιατί κάποια κομματικὰ στελέχη, ὅταν ἦρθαν στὰ στενὰ μὲ τὴν 4ῃ Αὐγούστου, ὑπηρέτησαν μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ φαντασία (ἀφοῦ κάμαν σωστὴ δουλειά) τὴν Ἀσφάλεια τοῦ Μανιαδάκη. Ὁ Τυρίμος, διευθυντὴς τοῦ νόμιμου *Ριζοσπάστη* τὸ 1936, διευθύνει τὸ 1939 τὸν παράνομο *Ριζοσπάστη* ποὺ κυκλοφοροῦσε ὁ Μανιαδάκης, γιὰ νὰ παραπλανήσει τὰ κατεσπαρμένα μέλη τοῦ Κόμματος ποὺ εἶχαν ἀποφύγει τὴ σύλληψη ἀλλὰ κρατοῦσαν μιὰ ὑποτυπώδη ἐπαφή. Καὶ δυστυχῶς τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν καὶ νὰ ἀπλωθοῦν χρονικὰ.

Ἡ δρᾶση, παρόλα ταῦτα, τῆς Φούλας Χατζιδά-

κη στους *Νέους Πρωτοπόρους* στάθηκε μεγάλη και ανιδιοτελής. Μετά τὸ πρῶτο διάστημα, ὅταν τὴ βοήθουσαν ὁ Ἀσημάκης Πανσέληνος κ.ἄ. (ποὺ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ, χωρὶς νὰ ἀποκλειστοῦν ὡς συνεργάτες), καὶ ἦρθε τελικὰ κομματικὸς ὑπεύθυνος ὁ Γιάννης ὁ Ζέβγος, ἐκείνη κρατοῦσε τὶς ἐπαφὲς μὲ τοὺς μεγάλους (Δ. Γληνό, Ν. Καρβούνη, Κ. Βάρναλη κτλ.), λόγῳ τῆς ἀναγνωρισμένης ἐπάρκειάς της, καὶ εἶχε τὴν εὐθύνη ὅλης τῆς μεταφραστικῆς δουλειᾶς. Ἔτσι ὁ διαθέσιμος χρόνος της γιὰ πνευματικὴ δουλειὰ ἦταν περιορισμένος. Τὴν ἐπνιγε τὸ χαμαλίκι, ποὺ τὸ ἔκανε ἀγόγγυστα.

Ἄν ὑποθεθεῖ τώρα ὅτι ἡ Φούλα ἔγραψε τελικὰ κάποιες ἀναμνήσεις της ἀπὸ τοὺς *Νέους Πρωτοπόρους*, ἡ μετριοφροσύνη της ἀποκλείει νὰ ἔχει καταγράψει ὅλο τὸ μόχθο ποὺ κατέβαλε γιὰ νὰ σταθεῖ αὐτὸ τὸ περιοδικό. Οὔτε φυσικὰ θὰ ξέραμε ἀπὸ τί ὀλισθήματα προσπάθησε νὰ τὸ σώσει, δεδομένου ὅτι τὸ περιοδικὸ βρῖθαι ἀπὸ λάθη τὰ ὅποια ἐκπορευόνταν ἄνωθεν, καὶ ποὺ ἂν σήμερα τὰ χρεώνουμε στὴν τότε παλαιοημερολογίτικη νοοτροπία, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, καὶ μέσα στὴ νοοτροπία ποὺ ἔτρεφε τὸ Κόμμα, ἐμοιαζαν νὰ εἶναι ἀναγκαῖα, σὰν νόμοι τῆς Φυσικῆς. Θυμᾶμαι ποὺ μοῦ ἔλεγε γιὰ ἓνα ταξίδι της στὸ Βερολίνο, τὶς παραμονὲς τῆς ἀνόδου τοῦ Χίτλερ, καὶ διαπίστωνε τί μποροῦσε νὰ συμβεῖ μὲ τὸν πό-

λεμο σοσιαλιστῶν καὶ κομμουνιστῶν. Ἐπιστρέφοντας, ἔγραψε τὶς ἐντυπώσεις τῆς στοὺς *Νέους Πρωτοπόρους*, ἀλλὰ δὲν θυμόταν μὲ τί πνεῦμα εἶχε γράψει. Καὶ ὅταν, κάπου τὸ 1981, τῆς βρῆκα καὶ τῆς ἔδωσα τὸ ἄρθρο τῆς, ἀποροῦσε πῶς ἔγραψε ἔτσι στενόμενα καὶ κακόπιστα γιὰ πράγματα ποὺ εἶχε ἀλλιῶς ἀντιληφθεῖ. «Καὶ νὰ φανταστεῖς» μοῦ ἔλεγε «κανεὶς ἀπὸ τὸ Κόμμα δὲν μὲ ὑποχρέωσε νὰ γράψω τόσο σκληρὰ γιὰ τοὺς Γερμανοὺς σοσιαλιστὲς καὶ νὰ τοὺς ἀποκαλῶ κι ἐγὼ σοσιαλφασίστες. Ἀπλῶς, ἔτσι αἰσθανόμουν ὑποχρεωμένη νὰ γράψω, γιὰ νὰ ὑπερασπίσω μιὰ ὑπόθεση καὶ νὰ μὴν εἶμαι διασπαστική.» Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ μὲ κατέκρινε τὶς φορὲς ποὺ ἀναφερόμουν στὸ παρελθὸν καὶ θεωροῦσε πῶς δὲν λάβαινα ὑπόψη τοὺς ὅρους τῆς ἐποχῆς καὶ τὸν κλειστὸ ὀρίζοντα ποὺ ἀνέπνεαν. Διότι ἐκεῖνοι ἔμεναν: *μὴ κινῶντες ἀπὸ τὸ χρέος.*

Ὅμως φαίνεται πῶς μᾶλλον ἔτσι θὰ ἦταν τὰ πράγματα, καὶ μέσα σὲ τέτοια ἀτμόσφαιρα θὰ συντηριόταν ἓνα πνεῦμα ἀναστολῆς τῆς κριτικῆς πρὸς τὰ ἐπάνω. Συλλογίζομαι τὴν περίπτωσι τοῦ Λέοντα Τρότσκι, ποὺ ὅταν βρέθηκε στὴ Γαλλία τὸ 1935 καὶ ἐτοιμάζονταν νὰ τὸν ἀπελάσουν (γιατὶ πίεζε ἢ Μόσχα), ζήτησε νὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν Ἄντρέ Μαλρό, πού, μὲ τὸ κύρος ποὺ εἶχε στὰ Γαλλικὰ Γράμματα, θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ὑποστηρίξει ὥστε νὰ ἀποφύγει τὴν ἀπέλαση. Γιατὶ εἰδικὰ τὸν Μαλρό; Διότι

ἤξερε τὴν ἐλευθεροφροσύνη του καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του. Ἀλλὰ ὁ Μαλρὸ ἀρνήθηκε ἀκόμα καὶ νὰ τὸν συναντήσει. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν ποὺ ὑπεράσπισε τὴν «Ἐλπίδα» στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τῆς Ἰσπανίας, ποὺ ἔγραψε τὰ *Χρόνια καταφρόνιας* γιὰ νὰ δείξει τὴ σημασία καὶ τὴν ἔκταση τῆς συντροφικῆς ἀλληλεγγύης, ποὺ πολέμησε ἀργότερα ὡς συνταγματάρχης στὴ Γαλλικὴ Ἀντίσταση, πιστεύω πὼς θεώρησε, τὴν ὥρα ποὺ ὁ Ναζισμὸς ἦταν πρὸ τῶν πυλῶν, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ κλονιστεῖ ἢ εὐθραυστη ἐνότητα τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγώνα — καὶ προτίμησε νὰ εἶναι ἀδικὸς ἀπέναντι σὲ ἓναν ἤδη ἄοπλο ἐπαναστάτη. Μήπως αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καὶ πολιτικὴ πρέπει νὰ τὴν κεφαλαιοποιήσουμε ὡς προδοσία τῶν καλαμαράδων; Ἀλλὰ ἐδῶ ἀπαντάει κανεὶς γιὰ λογαριασμό του καὶ ἐφόσον πιστεύει ὅτι οἱ χάρτινοι αὐτοὶ πολεμιστὲς εἶναι στὰ χρόνια μας πράγματι μέσα στὸ παιχνίδι τῆς Ἱστορίας καὶ ὄχι στὸ περιθώριό της.

Θέλω τώρα νὰ φαντάζομαι ὅτι στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης καὶ μέσα στὸ εὐρύτερο πνεῦμα ποὺ τότε ἀναπτύχθηκε, ἡ Φούλα θὰ αἰσθάνθηκε πρὸ ἐλεύθερη. Ὡστόσο, πρέπει νὰ βρέθηκε σὲ πρὸ ἐπικίνδυνα πόστα πλάι στὸν Πορφυρογένη, καί, γιὰ λόγους ἄσχετους ἀπὸ τὴ θέλησή της, κρατήθηκε μακριὰ ἀπὸ τὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τῶν παράνομων *Πρωτοπόρων*, ποὺ ἔβγαλαν λίγα φύλλα, τὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1943.

Τὸ 1945, πού βγαίνουν τὰ *Ἐλεύθερα Γράμματα*, ἡ Φούλα συνεργάζεται μετὰ διάφορα ἄρθρα. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά: Γιά τὸν Ρομαίν Ρολλάν, γιά τὸν Ἐλυάρ, γιά τὸν Γρυπάρη, γιά τὴ θέση καὶ τὴν ἐπικαιρότητα στὴν Τέχνη, καὶ τὸ χρονικὸ «Στὰ μονοπάτια τῆς Ἀνάφης». Τὰ ὑπογράφει: Φούλα Χατζιδάκη-Πορφυρογένη. Λίγα ὅμως πάλι τὰ κείμενά της. Νὰ φταίει ὅτι ἴσως ἔχει ἐπωμιστεῖ κομματικὴ δουλειὰ διαφωτιστῆ; Κάποια ἢ κάποιες ἐξηγήσεις πάντως πρέπει νὰ ὑπάρχουν, καὶ ὄχι τυχὸν τὸ μειωμένο ἐνδιαφέρον της γιά τὰ πνευματικὰ θέματα. Τουλάχιστον ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν τελευταία της δραστηριότητα (ὅταν, λόγω ἡλικίας, ἡ ἀπόδοσή της φυσιολογικὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι περιορισμένη), πού ὑπῆρξε σχετικὰ μεγάλη. Ἔχουμε πολλὰ συνεργασίες της στὸ *Διαβάζω*, στὴ *Νέα Ἔστια* καὶ στὴν *Αἰγλή*.

Ἀντίθετα, στὰ χρόνια πού ἔζησε στὶς ἀνατολικὲς χῶρες, κατὰ τὴν ὁμολογία της, περνοῦσαν πολὺ δύσκολα διάφορα κείμενά της στὰ λίγα ἑλληνικὰ ἐντυπα πού κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖ, ἐπειδὴ οἱ θέσεις πού ὑποστήριζε δὲν εἶχαν τὴν ἔγκριση τῶν ἐλεγκτῶν. Καὶ ἐδῶ, ὅσοι τὴν κουβέντιαζαν στὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχουν νὰ ἀναφέρουν πολλὰ περιπτώσεις ματαίωσης δημοσίευσης κειμένων της ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐλέγχου της. Ὑπάρχει ἓνας τόμος μετὰ διηγήματα της πού ἐκδόθηκαν στὸ ἐξωτερικόν. Δὲν τὸν ἔχω δεῖ καὶ δὲν θυμᾶμαι ἂν μοῦ εἶχε μιλήσει γι' αὐτόν.

Ἀμέσως μετὰ τὸν ἐπαναπατρισμό της τὸ 1964, ἐπὶ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἡλία Τσιριμώκου (γιὰ νὰ μὴν τρῶμε τὸ δίκιο κανενός), ἴσως γιὰτὶ ἀντιμετώπιζε πρόβλημα ἐπιβίωσης, δὲν ἔπαιρνε μέρος στὴν πνευματικὴ κίνηση. Ἀναγκάζεται νὰ κάμει μεταφράσεις γιὰ λόγους βιοποριστικούς. Ὡστόσο, νομίζω ὅτι δὲν μεταφράζει κείμενα ποὺ δὲν τὰ ἐγκρίνει.

Κοιτάζοντας, ἐξάλλου, τὶς μεταφράσεις της ἀντιλαβανόμεστε τὸ βάθος τῆς γλωσσικῆς της παιδείας καὶ τὴν εὐσυνειδησία της. Ἡ Φούλα Χατζιδάκη μόνον τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνάσανε κάπως οἰκονομικά, ὅταν ἐπιτέλους, μετὰ τὸ 1975, τῆς ἔδωσαν τὴ σύνταξη τοῦ πατέρα της. Δὲν ξέρω τί μπόρεσε νὰ τῆς δώσει ἢ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἄνεση, ὥστόσο πιστεύω ὅτι ἤρθε πολὺ ἀργά, μολονότι οἱ πνευματικὲς της δυνάμεις δὲν τὴν εἶχαν ἐγκαταλείψει.

Τὴν ἐγκατέλειψαν μὲ τὸ ἐγκεφαλικὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἔπαθε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1984, καὶ ἐπειδὴ δὲν γιαιτρευόταν γρήγορα, ζήτησε μόνη της, διακινδυνεύοντας, τὴν τελευταία ἐγχείρηση. Ἐνας ἄνθρωπος τόσο ζωντανός δὲν ἤθελε νὰ ἀνεχθεῖ μιὰ ζωὴ ποὺ δὲν θὰ τὴν ἀντιπροσώπευε.

Ἐμοιαζε σὰν νὰ διάλεγε τὸ θάνατό της, ὅπως εἶχε διαλέξει τὴ ζωὴ της.

ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ

του

ΜΑΡΙΟΥ ΠΛΩΡΙΤΗ

Στην αποψινή «Μνήμη Ἑταίρων», μοῦ ἔλαχε καλή ἀλλὰ καὶ πικρὴ μερίδα: νὰ μιλήσω γιὰ ἓναν ἄνθρωπο, ποῦ ἦταν ὄχι μόνο «ἐταῖρος» — μέλος τῆς Ἑταιρείας Συγγραφέων — ἀλλὰ καὶ δικός μου «ἐταῖρος» — φίλος παλιός καὶ ἀγαπητότατος. Γι' αὐτό, δὲν μπορῶ νὰ δῶ τὸν Νίκο Καρύδη καὶ τὸ ἔργο του, «ἀντικειμενικά». Πρῶτα πρῶτα, κριτικὸς λογοτεχνίας δὲν εἶμαι. Ἀλλὰ καὶ νὰ ἤμουν, πάλι θὰ μοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ τὸν ἀναπολήσω («κριτικά»).

Ὅλοι ξέρουμε, ἄλλωστε, πῶς αὐτὸ ποῦ λένε «ἀντικειμενικὴ κριτικὴ», εἶναι ἀνύπαρκτο ὅσο καὶ ἡ Ἀτλαντίδα, τὸ Ἐλντοράντο ἢ ἡ ἐλληνικὴ ὁμοφωνία. Ὁ κριτικὸς εἶναι κι αὐτὸς «ὕποκειμενικός», ἀφοῦ καταγράφει ἐντυπώσεις, δονήσεις, συγκινήσεις π ρ ο σ ω π ι κ ἔ ς ἀπὸ ἓνα ἔργο τέχνης κτλ. Ἐκεῖνο ποῦ μπορεῖ καὶ ποῦ ἐπιβάλλεται νὰ κάνει, εἶναι νὰ μεταφέρει συγκινήσεις ἢ ἀντιρρήσεις ποῦ τοῦ προκαλεῖ τὸ ἔργο, ὄχι ὁ δ ἡ μ ι ο υ ρ γ ὸ ς τοῦ ἔργου σ ἀ ν ἄ τ ο μ ο — νὰ κρίνει, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, τὸ κ α λ λ ι τ ἔ χ ν η μ α καθαυτὸ, ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴ συμπάθεια ἢ ἀντιπάθειά του γιὰ τὸν καλλιτέχνη προσωπικά. Τότε, μπορούμε νὰ ποῦμε

πὼς ὁ κριτικὸς εἶναι «ἀμερόληπτος», «ἀπροσωπόληπτος».

Τέτοιαν «ἀμεροληψία» οὔτε μπορῶ, ἀλλὰ οὔτε καὶ θέλω νὰ ἔχω γιὰ τὸν Νίκο Καρύδη. Πῶς γίνεται νὰ μιλήσεις μὲ ἀπάθεια γιὰ σαράντα ὀλόκληρα χρόνια «συμ-πάθειας», «συμ-φιλίας», «συν-οδοιπορίας» ποὺ ἄρχισε μέσα στὰ φοβερὰ καὶ μεγάλα χρόνια τῆς Κατοχῆς, καὶ συνεχίστηκε ἀδιάλειπτα μέσ' ἀπὸ θύελλες καὶ νηνεμίες, γενικὲς καὶ ἀτομικές;

Κατὰ μιὰ δραματικὴ σύμπτωση, πρὶν ἀπὸ δύο ἀκριβῶς χρόνια, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1983, εἶχε γίνει μιὰ ἄλλη ἐκδήλωση μνήμης, ἀλλὰ μνήμης χαρούμενης, τότε: γιορτάστηκε ἡ ἐκδοση μιᾶς σειρᾶς δίσκων, ὅπου εἶχε ἀποτυπωθεῖ ἡ φωνὴ κορυφαίων ἠθοποιῶν τοῦ θεάτρου μας. Ἐκδότης τῶν δίσκων ἐκείνων ἦταν ἡ ἐταιρεία «Λύρα», ποὺ κι αὐτὴ ἦταν γέννημα τῶν ἐκδόσεων «Ἴκαρος». Καί, ὅπως ξέρετε, ἐμψυχωτὲς καὶ τῶν δύο ἦταν ὁ Ἀλέκος Πατσιφᾶς καὶ ὁ Νίκος Καρύδης. Σήμερα, ἀλίμονο, δὲν ὑπάρχουν πιά —ἐφυγαν κοντὰ κοντὰ, «ἐταῖροι», λές, καὶ στὸ θάνατο. Κι ἔλαχε σὲ μένα νὰ μιλήσω πάλι γι' αὐτούς —μιὰ καὶ εἶχα τὴν τύχη νὰ μοιραστῶ μαζί τους τὰ πρῶτα πρῶτα βήματα τῆς νεανικῆς ἐκείνης «ἀπόπειρας» —ποὺ ἔγινε, μὲ τὰ χρόνια, «θεσμὸς» καὶ ἐπίκεντρο τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς.

Ὁ Νίκος Καρύδης ἐπωμίσθηκε τὰ τελευταῖα 10-

15 χρόνια τὸ ἔργο τοῦ «Ίκαρου», ταυτίσθηκε μὲ τὴν πολύμοχθη αὐτὴ ἐπιχείρηση — πού ἦταν καὶ εἶναι «ἐπιχείρηση» μὲ τὴν παλιὰ ἔννοια τῆς λέξης, μὲ τὴν ἔννοια τῆς « π ρ ο σ π ά θ ε ι α ς γ ι ά κ ά τ ι », καὶ ὄχι τοῦ «κέρδους ἀπὸ κάτι».

Αὐτὴ ἡ μάχη γιὰ τὸ ἄξιο ἑλληνικὸ βιβλίο δὲν χαλάρωσε, δὲν «ἀπόκανε» σαράντα τόσα χρόνια. Καὶ θὰ ἦταν ἀφόρητος πλεονασμὸς καὶ ἀναίδεια νὰ πῶ, κι ἐγώ, τί π ρ ό σ φ ε ρ ε «εἰς ποι-ὸν» ὁ «Ίκαρος», καὶ ὁ Νίκος Καρύδης εἰδικά, στὴ δραματικὴ περιπέτεια πού ὀνομάζεται «ἑλληνικὸ βιβλίο». Ὅσοι ἔχουν περιπλανηθεῖ — καὶ ταλανισθεῖ — ἔστω καὶ λίγο, ἀνάμεσα στοὺς Λαιστρυγόνες καὶ τοὺς Κύκλωπες καὶ τὶς Συμπληγάδες τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων, μποροῦν νὰ μαντέψουν τί σημαίνει ἡ ἀνυποχώρητη ἐμμονὴ γιὰ τὴν «δέουσα» ἐπιλογή, γιὰ τὴν «δέουσα» ἐμφάνιση, γιὰ τὴν «δέουσα» προβολὴ τῶν βιβλίων, πού ἦταν οἱ σταθεροὶ Πόλοι τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴστρου τοῦ Νίκου Καρύδη.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἄλλωστε, πὼς ἀπ' τὴν πρώτη ὥρα πού «στρατάρισε» ὁ «Ίκαρος», συγκεντρώθηκαν κοντά του οἱ περισσότεροὶ ἀπ' τοὺς κορυφαίους τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων... τοῦ παραστάθηκαν, τὸν στήριξαν, τὸν γαλβάνισαν συχνά. Τὸ βιβλιοπωλεῖο τῆς ὁδοῦ Βουλῆς εἶχε γίνει μιὰ μικρὴ «στοά», ὅπου, τὰ μεσημέρια, λογοτέχνες καὶ καλλιτέχνες ἀντάμωναν — ὄχι ὅπως «Ἕλληνες ἀνταμώνουν

«Έλληνες» για ν' αλληλοσφαχτοῦν, ἀλλὰ ὅπως ἑταῖροι ἀνταμώνουν ἑταίρους, ἀναζητώντας τὴν παρουσία, τὸ λόγο, τὸν ἀντίλογο τοῦ ἄλλου.

Μὲ τὰ χρόνια, οἱ θαμῶνες τοῦ «Ίκαρου» ἀραίωναν, ἀλίμονο. Ἀλλὰ ὁ Νίκος Καρύδης ἔμενε ἐκεῖ, ἀμετακίνητος — ἀμετακίνητος ὄχι μόνο στὸ μικρὸ πατάρι τοῦ βιβλιοπωλείου (στὸ «ἄντρο» του, ὅπως τὸ λέγαμε), ἀλλὰ ἀμετακίνητος καὶ στοὺς στόχους του, παλεύοντας μὲ πλῆθος τεχνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δυσκολίες, ἀλλὰ πεισματικὰ ἐπιμένοντας νὰ συνεχίσει ἄξια αὐτὸ πὺ ἄξια εἶχε ἀρχίσει.

Κι εἶχε τόσο πολὺ ταυτισθεῖ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἐκδότη, ὥστε πολλοὶ ξαστοχοῦσαν πὼς ὁ Νίκος Καρύδης ἦταν καὶ π ο ι η τ ῆ ς... πὼς σαράντα χρόνια δὲν «τύπωνε» μόνο ποίηση, ἀλλὰ καὶ «ἐποιοῦσε ποίηση», καὶ διόλου ἀμελητέα μάλιστα.

Ἀπὸ τὸν πρῶτο καιρὸ τῆς φιλίας μας, πρὶν καλὰ καλὰ «στηθεῖ» ὁ «Ίκαρος», γνώρισα τὴν ποίησή του, πὺ ἔγινε πλατύτερα γνωστὴ ὅταν τυπώθηκε ἡ πρώτη συλλογὴ του, τὸ *Λιοπύρι*, τὸ 1944.

Ἦταν, ὅπως κάθε ποίηση, σχεδὸν «ἀποκαλυπτική» — μὲ τὴν ἔννοια πὼς ἔφερνε στὸ φῶς τόσα καὶ τόσα πὺ ἔμεναν «ἀπόκρυφα», ἀκόμα καὶ στὴν καθημερινὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ δημιουργό της. Ποίηση, πάνω ἀπ' ὅλα, ἐρωτικὴ, ποίηση πὺ ἀρδεύεται ἀπὸ μνημεις καὶ νοσταλγίες, ἀπὸ τὰ φευγαλέα ἀνεκπληρωτὰ κι ἀπ' τὰ φευγάτα ἐκπληρωμένα, ἀπ' τὴν ἀγά-

πες πού χάθηκαν, πού λεῖψαν, πού πέθαναν, πού
δὲν ἦρθαν — ὅπως ἡ «Τζεμιλέ», πού

τραγουδήσαμε δίπλα στὴ θάλασσα
καὶ σὲ γυρέψαμε καὶ σὲ φωνάξαμε
καὶ δὲν ἦρθες.

Ἄγάπες («ἀπόλυτες») γιὰ τὸν ποιητὴ — ἀγάπες, ὅ-
που ἀγαπᾷς τὸν ἄλλον γιὰ τὸν ἑαυτό σου, ἀλλὰ κι
ἀγαπᾷς τὸν ἑαυτό σου γιὰ τὸν ἄλλον,
ἐπειδὴ ὁ π ἄ ρ χ ε ι ὁ ἄλλος καὶ σ' ἀ γ α π ᾶ ὁ ἄλ-
λος. Στὸ νεανικὸ Λιοπύρι, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν ποίη-
ση τοῦ Νίκου Καρύδη, τυπικοὶ εἶναι οἱ λακωνικοὶ
ἀλλὰ πυρίκαυστοι στίχοι:

Φιλῶ τὰ χέρια μου
πὸ ἀξιώθηκαν
νὰ σὲ χαϊδέφουν.

Ἀγαπῶ τὰ χεῖλη μου
γιατὶ φίλησαν
τὰ δικά σου.

Λατρεύω τὰ μάτια μου
πὸ βλέπουν
μονάχα ἐσένα.

Ἡ ἀκόμα ἐτοῦτοι, ὅπου εἰσχωρεῖ μιὰ ἄλλη ἀγάπη
τοῦ Καρύδη, ἡ θάλασσα:

Ἔφυγες
 μὰ ὄλα ἔμειναν δικά μου
 —ὄλα,
 ἀφοῦ ἡ ἀγάπη μοῦ ἔμεινε
 —μιὰ θάλασσα ἀπέραντη ἦτανε—
 ἀφοῦ ἡ ἀγάπη μοῦ ἔμεινε
 ζωντανή καὶ γαλάζια.

(«Ἡ τελευταία θάλασσα»)

Καθὼς τοῦτα ποὺ λέω δὲν ἔχουν καμιὰν ἀξίωση «ἀνάλυσης» τῆς ποιήσῆς του, ἀλλὰ εἶναι ἀπόηχος μόνο παλιῶν καὶ νεότερων συγκινήσεων, θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ γιὰ λίγο στὸ τελευταῖο ποιητικὸ βιβλίο τοῦ Ν. Καρύδη, ποὺ ἐκδόθηκε πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια, μὲ τὸν μαντευτικὸ τίτλο *Καπνὸς αἱ ἡμέραι μου*.

Ἡ ἐρωτικὴ του διάθεση μένει ἀμάραντη, ποτισμένη ὅμως μὲ βαθύτερη πίκρα γιὰ τὰ ἀνεπίστρεπτα χαμένα:

Μὲ ποιὸ κλειδὶ νὰ ξεκλειδώσω τὸν οὐρανὸ
 γιὰ νὰ βρεθοῦμε πάλι ἐσὺ κι ἐγὼ
 στὶς ξανθὲς μέρες καλοκαιρινῶν νησιῶν
 στὶς γκρίζες νύχτες χειμωνιάτικων βοριάδων...

Γιὰ νὰ τελειώσει:

Μιλῶ γιὰ ἓνα κλειδὶ
 ποὺ ἔχει χαθεῖ
 ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια...

“Όπως και στὰ νιάτα του, εἶναι —λέει—

*βιαστικός και χαρούμενος για νὰ προλάβω
τώρα δὲν ξέρω τί.*

“Όπως στὰ νιάτα του, εἶναι

σπάταλος τῶν ἡμερῶν και τῶν χρωμάτων.

Γυρνώντας πίσω τῆ ματιά του, ἀναπολεῖ και με-
τράει:

*Περπατήσαμε μέσα στὸν ἥλιο, στὰ ἐρείπια
μιὰ κίτρινη μαργαρίτα φωνάζει στὸν οὐρανὸ
δὲν ἀνακαλύπτουμε τίποτα τίποτα
σκουριές στὰ μάτια μας
σκουριές στὰ κλειδιά μας.*

‘Ωστόσο, ἀχνοβλέπει στὸ «καλοκαιριάτικο πρωινὸ»
κορίτσια πού

*προσεύχονται
για τὰ μεσημέρια τῆς θάλασσας
για τὶς νύχτες τοῦ ἥλιου
για τὶς φωνές τῆς βροχῆς
για ὅ,τι δικό μου
μοίρασα
σπατάλησα
ἔχασα...*

Εἶναι ἡ προσευχὴ πού τ ο ὕ π ρ έ π ε ι. Γιατί

ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ

πολλά μοίρασε και σπατάλησε. Ἄλλὰ δὲν ἔχασε
—γιαὶ ὅσους τὸν ἀγάπησαν, γιαὶ ὅσα ἀγάπησε. Κι ἔ-
νας ἄλλος στίχος του,

Δικαιοσύνη — τὸ ὄνομά σου εἶναι μνήμη
εἶναι ἡ ἐπωδὸς ποὺ τοῦ πρέπει. Γιατὶ μνήμη καὶ
δικαιοσύνη τοῦ πρέπει...

ΜΝΗΜΗ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΡΟΜΑΖΟΣ ΛΕΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

ΦΟΥΛΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΓΑΗΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΖΟΜΠΟΛΑ

ΤΟ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ 1986

ΜΕ ΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ

ΤΟΥ Ε. Χ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ

